

تاریخ و سیره

امیر المؤمنین علی (علیه السلام)

شناخت نامه

حجت الاسلام والمسلمین رمضان محمدی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

بهار ۱۴۰۴

محمّدی، رمضان، ۱۳۴۳ -
امیرالمؤمنین علی (علیه السلام): شناخت نامه / رمضان محمدی؛ ویراستار محمدسالم محسنی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
نه، ۳۳۸ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۶۷؛ تاریخ اسلام: ۱۶۱)
ISBN: 978-600-298-565-1
بها: ۲۹۴۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه. ص. [۳۱۷] - ۳۳۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. علی بن ابی طالب (علیه السلام)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت -- ۴۰ ق. -- سرگذشتنامه.
۲. Biography -- Ali ibn Abi-talib, Imam I, 600-661. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۳۷/۳۵ ۲۹۷/۹۵۱
شماره کتابشناسی ملی
۱۰۰۲۶۷۷۷

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام): شناخت‌نامه

مؤلف: رمضان محمدی (عضو هیئت‌علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ویراستار: محمدسالم محسنی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۴۰۴

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۲۹۴۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۶۵-۱

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۶۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی برای رشته‌های تاریخ اسلام، تاریخ تشیع و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) در مقطع کارشناسی ارشد فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند. از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی و دیگر مراکز علمی یاری دهند. در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و نیز از ارزیاب محترم، دکتر حامد قرائتی، سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

بخش اول: کلیات

الف) دیباچه.....	۳
ب) پیشینه.....	۵
۱. الغدير فی الکتاب و السنّة و الأدب: عبدالحسین امینی (م. ۱۳۹۰ق).....	۵
۲. موسوعة الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام): باقر شریف قرشی (معاصر).....	۶
۳. سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین (علیه السلام): علی اکبر ذاکری.....	۶
۴. موسوعة الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام) فی الکتاب و السنّة و التاریخ: محمد محمدی ری شهری.....	۷
۵. اصحاب الامام علی (علیه السلام) و الرواة عنه: محمدهادی امینی.....	۸
۶. دولت آفتاب، اندیشه سیاسی و سیره حکومتی علی (علیه السلام): مصطفی دلشاد تهرانی.....	۸
۷. التبيين فی اصحاب امیرالمؤمنین (علیه السلام) و الرواة عنه: عبدالحسین شوشتری.....	۸
ج) مهم ترین منابع تاریخ و سیره امیرالمؤمنین (علیه السلام).....	۹
۱. نهج البلاغة: سیدرضی (م. ۴۰۴ق).....	۹
۲. الغارات: نوشته ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی کوفی (م. ۲۸۳).....	۱۰
۳. الجمل و النصرة لسید العترة فی حرب البصرة: شیخ مفید (م. ۴۱۳).....	۱۱
۴. وقعة صفین: نصر بن مزاحم میثقی (م. ۲۱۲).....	۱۲
۵. الطبقات الکبری: محمد بن سعد (م. ۲۳۰).....	۱۳
۶. خصائص امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب: ابو عبد الرحمن احمد بن شعیب نسائی (م. ۳۰۳).....	۱۴
۷. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد: محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (م. ۴۱۳).....	۱۵
۸. خصائص الأئمة (علیهم السلام): ابوالحسن محمد بن حسین بن موسی موسوی مشهور به سیدرضی (م. ۴۰۶).....	۱۶
۹. مناقب الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام): محمد بن سلیمان کوفی.....	۱۶
۱۰. عیون المعجزات: حسین بن عبد الوهاب (قرن پنجم هجری).....	۱۸
۱۱. نوادر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة (علیهم السلام): محمد بن جریر بن رستم طبری (قرن پنجم).....	۱۸
۱۲. روضة الواعظین و بصيرة المتعظین: محمد بن حسن بن علی معروف به فتال نیشابوری (م. ۵۰۸).....	۲۰
۱۳. اعلام الوری باعلام الهدی: فضل بن حسن طبرسی (م. ۵۴۸).....	۲۰

۲۱	۱۴. مناقب آل ابی طالب: ابن شهر آشوب (۴۸۹-۵۸۸).....
۲۱	۱۵. كشف الغمة فی معرفة الائمة: علی بن عیسیٰ اربلی (م. ۶۹۳).....
۲۲	۱۶. أسنى المطالب فی مناقب الإمام علی: شمس الدین محمد بن محمد بن محمد الجزری الشافعی (۸۸۳).....
۲۳	۱۷. الفصول المهمة فی معرفة الائمة: علی بن محمد بن احمد غزی مکی، مشهور به ابن صباغ مالکی (م. ۸۵۵).....
۲۳	منابع دیگر.....

بخش دوم: زیست‌نامه امام علی (علیه السلام) از ولادت تا امامت

فصل اول: زیست‌نامه شخصی

۲۷	الف) تولد (زمان، مکان، چگونگی).....
۲۹	ب) تبار (پدر، مادر، خاندان و قبیله).....
۳۵	ج) نام‌گذاری (نام، کنیه، القاب).....
۳۵	۱. نام‌های امیرمؤمنان.....
۳۷	۲. کنیه‌ها و القاب امیرمؤمنان.....
۴۲	د) شمایل (اوصاف ظاهری).....

فصل دوم: زیست‌نامه خانوادگی

۴۵	الف) همسران.....
۴۵	۱. فاطمه زهرا (علیها السلام) دختر رسول خدا (صلی الله علیه و آله).....
۴۸	۲. امامه بنت ابی العاص بن ربیع.....
۴۹	۳. أسماء بنت عمیس خنیمه.....
۵۰	۴. فاطمه دختر حزام مکنی به أم البنین.....
۵۱	ب) فرزندان و موالی امام (علیه السلام).....
۵۳	ج) اصحاب و راویان امام (علیه السلام).....

بخش سوم: امامت و جایگاه امام علی (علیه السلام)

فصل اول: دلایل امامت

۵۷	الف) تعریف امامت و وصایت.....
۵۷	۱. امامت.....
۵۸	۲. وصایت.....
۶۰	ب) واکاوی و گونه‌شناسی نصوص امامت.....
۶۶	ج) واکاوی و گونه‌شناسی فضائل، کرامات و معجزات.....

فصل دوم: فضائل امام علی (علیه السلام) در کتاب و سنت

الف) امام علی (علیه السلام) از منظر قرآن.....	۶۹
ب) امام علی (علیه السلام) در نگاه رسول خدا (صلی الله علیه و آله).....	۷۲

فصل سوم: امام علی (علیه السلام) از نگاه دیگران (اهل سنت و خاورپژوهان)

الف) امام علی از منظر صحابه و اهل سنت.....	۷۷
ب) امام علی از منظر مستشرقان.....	۸۴

بخش چهارم: حیات سیاسی امام علی (علیه السلام)

فصل اول: حیات سیاسی امام قبل از خلافت

الف) امام علی (علیه السلام) در دوران رسول خدا (صلی الله علیه و آله).....	۸۹
۱. عصر بعثت.....	۸۹
۱-۱. نخستین مرد مسلمان.....	۸۹
۱-۲. حضور در شعب ابی طالب.....	۹۳
۱-۳. لیلۃ المبیت و هجرت.....	۹۳
۲. عصر هجرت (ورود به یثرب تا رحلت رسول خدا (صلی الله علیه و آله)).....	۹۵
۲-۱. حضور فعال امیرمؤمنان در جنگ‌های زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله).....	۹۶
۲-۲. جنگ خُنین و طائف.....	۱۰۵
۲-۳. اعلام برائت از مشرکان.....	۱۰۷
۲-۴. حضور فعال در یمن.....	۱۰۷
۲-۵. غدیر خم و اعلام جانشینی امیرمؤمنان (علیه السلام).....	۱۱۰
۲-۶. آخرین اقدام رسول خدا (صلی الله علیه و آله) برای جانشینی امام علی (علیه السلام).....	۱۲۵
۲-۷. سقیفه بنی ساعده و مواضع اصولی امام علی (علیه السلام).....	۱۲۸
ب) امام علی (علیه السلام) در دوران خلفا (ابوبکر، عمر، عثمان).....	۱۳۷
۱. امام علی (علیه السلام) در دوران خلافت ابوبکر.....	۱۳۷
۱-۱. جانشینی ابوبکر.....	۱۳۷
۱-۲. بیعت با ابوبکر.....	۱۴۳
۱-۳. فعالیت‌های امام علی (علیه السلام) در عصر خلافت ابوبکر.....	۱۵۰
یکم: جمع‌آوری قرآن.....	۱۵۱
دوم: مشاوره به خلیفه اول و اقدامات عام‌المنفعه.....	۱۵۳
۲. امام علی (علیه السلام) در عصر خلیفه دوم.....	۱۵۵
۲-۱. مشاوره‌های سیاسی، نظامی، قضایی و علمی.....	۱۵۶
۳. امام علی (علیه السلام) در عصر خلیفه سوم.....	۱۶۲
۳-۱. مواضع امام علی (علیه السلام) نسبت به خلیفه سوم.....	۱۶۸

۱۷۴	۲-۳. خدمات اجتماعی امام علی (علیه السلام).....
۱۷۵	۳-۳. مواضع امام علی (علیه السلام) نسبت به فتوحات.....

فصل دوم: حیات سیاسی امام بعد از خلافت

۱۷۹	الف) بیعت با امیرمؤمنان علی (علیه السلام).....
۱۸۸	ب) کوفه مرکز خلافت امیرمؤمنان علی (علیه السلام).....
۱۹۴	ج) چالش‌های فراروی امام علی (علیه السلام) بعد از خلافت.....
۲۰۲	د) اصلاحات و اقدامات بعد از خلافت.....
۲۰۳	۱. اصلاح نظام گزینش کارگزاران و تعریف نو بر شرح وظایف آنان.....
۲۱۰	۲. انتخاب و نصب کارگزاران صالح و شایسته.....
۲۱۴	۳. ایجاد عدالت اجتماعی و میانه‌روی با رعیت.....
۲۱۶	۴. مواجهه و ریشه‌کنی فساد اداری (سیستمی و غیرسیستمی) کارگزاران.....
۲۲۳	۵. اصلاحات نظام اداری در دفاع از ستم‌دیدگان.....
۲۲۴	ه) جنگ‌های امیرمؤمنان علی (علیه السلام).....
۲۲۴	۱. جنگ جمل (ناکثین).....
۲۴۲	۲. جنگ صفین (قاسطین).....
۲۵۴	۱-۲. حکمیت و پیدایش خوارج.....
۲۶۲	۳. جنگ نهروان (خوارج یا مارقین).....
۲۷۵	و) تأثیر جنگ‌های جمل، صفین و خوارج بر وضعیت سیاسی و اقتصادی کوفه.....

بخش پنجم: شهادت امام علی (علیه السلام)

۲۷۹	۱. مقدمه.....
۲۷۹	۲. توطئه قتل امام علی (علیه السلام).....
۲۸۰	۳. مقدمات ترور امام علی (علیه السلام).....
۲۸۲	۴. امام علی (علیه السلام) در شب نوزدهم.....
۲۸۳	۵. امام علی (علیه السلام) در مسجد کوفه.....
۲۸۶	۶. رفتار امام علی (علیه السلام) با ابن ملجم.....
۲۸۸	۷. وصایای امام علی (علیه السلام).....
۲۸۸	۱-۷. وصایای خانوادگی.....
۲۸۸	۲-۷. وصایای عمومی.....
۲۸۹	۳-۷. وصیت امام علی (علیه السلام) درباره ابن ملجم.....
۲۹۰	۸. سخنی درباره قصاص ابن ملجم و جمع‌بندی اخبار.....
۲۹۲	۹. سرانجام ابن ملجم.....
۲۹۳	۱۰. بررسی و نقد اخبار قصاص ابن ملجم.....
۲۹۴	۱۱. علم امیرمؤمنان علی (علیه السلام) به قاتل و شهادت.....

۲۹۸	۱۲. شهادت و تجهیز بدن مطهر امام علی (ع) (غسل، کفن، نماز، تشییع، تدفین)
۳۰۰	۱۳. خطبه امام حسن (ع) در روز بیست و یکم رمضان
۳۰۱	۱۴. محل دفن
۳۰۳	۱۵. آشکار شدن قبر شریف
۳۰۴	۱۶. کرامات مرقد نورانی امیرمؤمنان (ع)
۳۰۶	۱۷. زیارت امیرالمؤمنین (ع)
۳۰۶	۱-۱۷. فضیلت زیارت امیرمؤمنان (ع)
۳۰۷	۲-۱۷. زیارات امیرالمؤمنین (ع)
۳۰۷	الف) زیارت «امین الله»
۳۱۰	ب) زیارت «غدیریّه»
۳۱۱	ج) زیارت «ششم»
۳۱۳	منابع و مآخذ
۳۳۱	نمایه اشخاص

بخش اول

کلیات

الف) دیباچه

امیرمؤمنان (علیه السلام) و اهل بیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) دارای مقام عصمت از خطا و لغزش، مفسران حقیقی آیات الهی، بهترین الگو و رمز حیات دانش هستند، به طوری که دانش به آنان زنده است و جهل و نادانی به دانش آنان از بین می‌رود و آنان از هدایت‌های خاص الهی برخوردارند؛ بنابراین، تنها در سایه سار توجه به سیره و شناخت روش و منش و هدایت‌های الهی آنان، آدمی به لطافت و عروج انسانی رهنمون و به آن دست می‌یابد.

از گذشته دور و نزدیک اندیشمندان فراوانی در عظمت امیرمؤمنان (علیه السلام) قلم بسیار سوده‌اند؛ از این رو نوشتن درباره شخصیتی همچون امیرمؤمنان (علیه السلام) که آثار سودمند فراوانی درباره آن حضرت نگاشته شده است، کاری بس دشوار است. علی‌رغم این دشواری، این پژوهش نیز کوشیده است تا با استناد به متون روایی، تاریخی، تفسیری، رجالی و تراجم در حد توان خود، اندکی غبار غربت از این گنجینه اسرار الهی برگیرد.

اثر پیش رو، «تاریخ و سیره امیرمؤمنان (علیه السلام)»، بخشی از کلان طرح تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) است که پژوهشگاه حوزه و دانشگاه با ساختار و عناوین و فصل‌های مشترک نسبت به شرح زندگانی و سیره ائمه اطهار (علیهم السلام) به آن پرداخته است. این پژوهش که در پنج بخش سامان یافته است، درباره تاریخ و سیره امیرمؤمنان (علیه السلام) و با عناوین فصولی است که در پی می‌آید. به طور طبیعی فصل‌بندی این کتاب براساس ترتیب تاریخی صورت گرفته است.

بخش نخست درباره کلیات است که شامل مطالبی مانند مفاهیم، پیشینه، منابع سیره و تاریخ زندگانی امام (علیه السلام) است. بیشتر مطالب این بخش معرفی تعدادی از مهم‌ترین منابع مربوط به تاریخ و سیره امام (علیه السلام) براساس توالی تاریخی است تا خواننده را به طور اجمال با تعدادی از منابع تاریخ اهل بیت آشنا سازد.

بخش دوم کتاب که طولانی‌ترین بخش این نوشته است، در احوال شخصی و ادوار زندگانی امیرمؤمنان (علیه السلام) است. برای باز شناخت احوال شخصی آن حضرت، زیست‌نامه ایشان که شامل شناخت پدر، مادر، ولادت، القاب، کنیه‌ها، ویژگی‌های ظاهری، تعداد برادران و خواهران، همسران و فرزندان و ادوار زندگانی آن حضرت است، مورد باز شکافت تاریخی قرار گرفته است. ادوار زندگانی امام علی (علیه السلام) در چهار مقطع تاریخی قبل از بعثت، بعد از بعثت، دوران هجرت و همراهی او با رسول خدا (صلی الله علیه و آله)؛ و مقطع تاریخی بعد از رحلت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و نقش آن حضرت در حوادث عصر سه خلیفه قبل از خود است. طبعاً حوادث مربوط به سقیفه بنی ساعده،

خدمات اجتماعی امام در زمان خلفا، مواضع امام نسبت به فتوحات مربوط به مقطع چهارم از ادوار زندگانی امام (علیه السلام) می‌شود.

بخش سوم با عنوان امامت و جایگاه امام آمده است. این بخش در سه فصل قوام یافته است که در فصل نخست، تعریف امامت و وصایت، دلایل امامت و گونه‌شناسی نصوص موجود در امامت و فضائل و کرامات و معجزات امام مطرح شده است و فصل دوم و سوم، در فضائل امام در کتاب و سنت و امام در نگاه خاورشنان است.

بخش چهارم این کتاب به گفت‌وگو درباره تاریخ و حیات سیاسی امام می‌پردازد. این بخش از طولانی‌ترین بخش‌های این کتاب است که خود شامل دو فصل است. فصل اول آن مربوط به حیات سیاسی آن حضرت در قبل از خلافت است که شامل عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و خلفای سه‌گانه است. در عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مهم‌ترین مأموریت‌های سیاسی حضرت گزارش شده است. فصل دوم بخش چهارم درباره حیات سیاسی آن حضرت در بعد از خلافت است و عصر سه خلیفه قبل را شامل می‌شود. از مهم‌ترین مطالب این بخش در عصر خلفای سه‌گانه، بیعت یا عدم بیعت حضرت با خلفا، شرکت یا عدم شرکت در فتوحات و فعالیت‌های آن حضرت است که بسیار محل گفت‌وگو واقع شده است.

بخش پنجم، که بخش پایانی این نوشته است، درباره شهادت امیرمؤمنان (علیه السلام)، توطئه شهادت و ترور آن حضرت، زمان شهادت، وصایا، علم به شهادت و آشکار شدن قبر مطهر و زیارت‌نامه‌هایی است که درباره آن حضرت وارد شده است.

در پایان، از راهنمایی‌ها و ارشادات فاضل ارجمند جناب حجت الاسلام آقای علی اکبر ذاکری، ناظر این تحقیق، که از بدو نگارش این تحقیق تا اتمام آن همراهی کردند، تشکر می‌کنم. همچنین از جناب آقای رحمت الله بانسی و آقای دکتر گودرزی که در تکمیل نظرات ناظر یاری‌رسان این جانب بودند و همچنین از آقای دکتر حامد قرائی و اعضای محترم گروه تاریخ که با نقد این متن و ذکر نکات دقیقی به ارتقای این متن کمک کردند، سپاسگزارم. در پایان، از ریاست محترم پژوهشگاه جناب آقای دکتر محمدباقر سعیدی‌روشن و معاونت پژوهشی جناب آقای دکتر سیدرضا حسینی که با همدلی و مساعدت زمینه را برای به ثمر رسیدن این پژوهش فراهم کردند، قدردانی و سپاسگزاری می‌کنم. طبعاً از دستیار گروه تاریخ جناب آقای اسماعیل یارمحمدی نیز که در تمام مراحل اجرای این طرح و سایر طرح‌های گروه متحمل زحمات فراوانی هستند، تشکر ویژه دارم.

رمضان محمدی

ب) پیشینه

بررسی پیشینه منابع مربوط به زندگانی امیر مؤمنان علیه السلام نشان می‌دهد تعداد پرشماری از منابعی که از قرون نخستین اسلامی درباره اهل بیت علیهم السلام توسط شیعه و سنی به خامه نگارش درآمده مربوط به تاریخ، فضائل و مناقب و شخصیت بی‌بدیل امیر مؤمنان علیه السلام است؛ به طوری که می‌توان گفت درباره هیچ شخصیتی در جهان به اندازه آن حضرت کتاب نگاشته نشده و کمتر تحقیقی را در حوزه دین می‌توان یافت که در آن سخنی از حضرت به میان نیامده باشد. کتاب‌هایی که درباره آن حضرت نگاشته شده است هر کدام به ابعاد مختلفی از شخصیت و زندگانی حضرت پرداخته‌اند؛ بنابراین، ذکر همه منابعی که درباره تاریخ یا سیره آن حضرت وجود دارد از حد توان این پیشینه خارج است و به ناچار، به ذکر برخی از پیشینه که به زعم نویسندگان این سطور مهم بوده است، بسنده می‌شود. طبیعی است که این پیشینه تنها یک بخش بسیار کوچکی از پیشینه این موضوع باشد و کتاب‌های هم که نوشته شده، هرگز نتوانسته‌اند به تمام ابعاد شخصیت آن حضرت بپردازند، گذشته از اینکه بخشی از این کتاب‌ها، از مطالبی تکراری و پراکنده فراتر نرفته‌اند؛ ولی با وجود این، کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها، و مقالات فراوانی در تاریخ و سیره امیر مؤمنان علیه السلام نوشته شده که اگر گونه‌شناسی شود، می‌تواند در چندین مجلد ارائه گردد.

۱. الغدير في الكتاب والسنة والأدب: عبدالحسين اميني (م. ۱۳۹۰ق)

چنان‌که از عنوان هویدا است، کتاب درباره اثبات امامت بلا فصل امیر مؤمنان علیه السلام با تکیه بر حدیث شریف غدیر از طریق قرآن، سنت، اشعار و ادبیات عربی است. این کتاب، یازده جلد است. جلد نخست آن درباره راویان حدیث غدیر اعم از صحابه و تابعین و آثار مستقلى است که علمای اسلام درباره غدیر نگاشته‌اند. همچنین در این جلد درباره معنای حدیث نیز بحث شده است.

در جلد دوم تا ابتدای جلد هشتم بعد از بررسی جایگاه شعر و شاعری در ادبیات عرب به معرفی شعری می‌پردازد که براساس توالی تاریخی در طی قرون گذشته و قرن به قرن درباره غدیر و مدح اهل بیت علیهم السلام شعر گفته‌اند. در ادامه، مجلدات بعدی، یعنی جلد هشتم تا یازدهم، با بررسی ایمان ابوطالب شروع شده و در ادامه درباره فضائل مبالغه‌انگیز خلفا گفت‌وگو می‌کند

و مواردی را از برخوردهای خشن خلیفه سوم با صحابه گرامی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ذکر می کند و در پایان نیز اثبات می کند که سیاست خلیفه سوم با روی کار آمدن معاویه ادامه می یابد و معاویه با رویکرد سیاست برخورد ناگوار و خشن با صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، با امام حسن مجتبی و سایر اهل بیت (علیهم السلام) نیز علاوه بر برخوردهای ناروا، جنایات زیادی را در حق یاران و صحابه امیرمؤمنان (علیه السلام) مرتکب می شود. الغدير دائرة المعارفی غنی و سرشار از مسائل علمی، تاریخی، کلامی، حدیثی و رجالی است که ضمن بررسی انحرافات و تحریفات صورت گرفته در تاریخ اسلام به بهترین وجه با اصولی مستدل و مستند به معرفی امیرمؤمنان (علیه السلام) پرداخته است.

۲. موسوعة الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام): باقر شریف قرشی (معاصر)

مجموعه آثاری با عنوان «حياة الامام...» درباره ائمه معصومین توسط باقر شریف قرشی، نویسنده معاصر عراقی، تألیف شده است که یازده جلد نخست آن با عنوان «موسوعة الامام امیرالمؤمنین (علیه السلام)» درباره امام علی (علیه السلام) است. نویسنده ضمن تتبع فراوان در منابع مختلف تاریخ و حدیث ضمن شرح کاملی از زندگی امیرمؤمنان (علیه السلام)، روایات منقول از آن حضرت را در موضوعات مختلف، همراه راویان و اصحاب آن حضرت ذکر کرده است.

۳. سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب امیرالمؤمنین (علیه السلام): علی اکبر ذاکری

سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب (علیه السلام) مجموعه ای شش جلدی است که پنج جلد آن منتشر شده است. این کتاب در تاریخ و شیوه حکومت داری امیرمؤمنان (علیه السلام) است. حکومت داری حضرت در این مجموعه از جنبه های مختلف سیاسی، نظامی، اقتصادی و اجتماعی مورد بررسی قرار گرفته است.

جلد نخست آن در فرایند شکل گیری حکومت آن حضرت بعد از قتل عثمان و نحوه آغاز حکومت داری و گزینش کارگزاران است؛ همچنین در این جلد استانداران و فرمانداران حضرت در مکه، مدینه و مناطق مختلف عراق و ایران، مانند فارس، اهواز، خراسان و آذربایجان ذکر شده است.

جلد دوم این کتاب در عملکرد کارگزاران آن حضرت به ویژه در مصر و بصره است که محمدبن ابی حذیفه، قیس بن سعد، محمدبن ابی بکر و مالک اشتر در مصر و در بصره

عثمان بن حنیف و عبدالله بن عباس و ابوالاسود را شامل می‌شود. ضمناً در این جلد سه نامه مهم حضرت که به عثمان بن حنیف، محمد بن ابی بکر و مالک اشتر نوشته شده، آمده است.

جلد سوم: در این جلد دیوان‌ها، مسائل اقتصادی مثل مالیات‌ها، زکات، خراج، جزیه، انفال، خمس، از مهم‌ترین مباحث آن است. گمرک و... همچنین شیوه گردآوری و مصرف عادلانه بیت‌المال، اموال و زندگی زاهدانه و لباس ساده امام، نقد و تصحیح سند و گزارش‌ها همراه با زندگانی ۳۸ نفر از مسئولان اقتصادی و دبیران حضرت است.

جلد چهارم به فرماندهان نظامی و انتظامی، شرطة الخمیس (۱۷۰ فرمانده و عضو)، پرچمداران، بازرسان و ناظران بازار پرداخته و نیز نظارت بر امور با امر به معروف، نصیح و مشورت مطرح و شهادی از جنگ جمل و صفین معرفی شده‌اند.

جلد پنجم آن درباره مسئولان قضائی و شیوه قضاوت حضرت و جلد ششم و پایانی این مجموعه گران‌سنگ به نیروهای اطلاعاتی، دفترداران، حاجبان، فرستادگان (سفرا)، مؤذنان، سخن‌گویان و موالی (غلامان) حضرت به‌عنوان خدمتگزاران آن حضرت پرداخته است. در مجموع بیش از ۲۰۰ تن از کارگزاران و فرماندهان و اعضای نظامی معرفی شده‌اند که در مقدمه و پیشگفتار جلد اول ۱۴۴ نفر ذکر شده است. نقطه محوری این جلد معرفی کارگزاران است که از این جهت مربوط به سیره حکومتی امیر مؤمنان (علیه السلام) می‌شود.

۴. موسوعة الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام) فی الکتاب و السنة و التاریخ: محمد محمدی

ری شهری

این موسوعه ویژه امام علی (علیه السلام) است و در دوازده جلد و شانزده بخش تنظیم شده است. بخش اول درباره تبار و خانواده امام (علیه السلام) است. بخش دوم و سوم درباره همراهی امام (علیه السلام) با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و تلاش پیامبر (صلی الله علیه و آله) برای جانشینی آن حضرت است. بخش چهارم و پنجم درباره زندگانی حضرت بعد از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و مواضع و سیاست‌های آن حضرت در برابر خلفا است. بخش ششم، هفتم و هشتم درباره زمامداری آن حضرت بوده و حوادث عصر خلافت حضرت تا شهادت را شامل می‌شود. بخش نهم تا پانزدهم در معرفی شخصیت حضرت علی (علیه السلام) در آیات و روایات و دیدگاه‌های شخصیت‌های مهم است؛ همچنین مقام علمی و روحانی آن حضرت در این بخش‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد. بخشی از مجموعه این موسوعه

نیز به معرفی یاران آن حضرت اختصاص داده شده است. علاوه بر این دانشنامه، دانشنامه‌های دیگری نیز درباره آن حضرت تألیف شده است که از جمله، دانشنامه امام علی (علیه السلام) به زبان فارسی و در دوازده جلد توسط علی اکبر رشاد در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی منتشر گردیده است.

۵. اصحاب الامام علی (علیه السلام) و الرواة عنه: محمد هادی امینی

چنان‌که از اسم کتاب پیدا است، این کتاب در شرح حال اصحاب و راویان امیرمؤمنان (علیه السلام) است. کتاب در دو جلد و حاوی شرح حال ۱۴۰۱ نفر از اصحاب و راویان اعم از مرد و زن است که تنها در آخر جلد دوم و ۳۶ نفر از این تعداد متعلق به شرح حال زنان راوی است. شرح حال اصحاب و راویان بسیار موجز و با تکیه بر منابع متنوعی از شیعه و اهل سنت ذکر شده است. مؤلف محترم مقدمه مفصلی را ذکر کرده و در آن به ویژگی‌های مکتب امیرمؤمنان (علیه السلام) و دستاوردهای این مکتب پرداخته است.

۶. دولت آفتاب، اندیشه سیاسی و سیره حکومتی علی (علیه السلام): مصطفی دلشاد تهرانی

چنان‌که مؤلف در پیشگفتار تصریح کرده است، «دولت آفتاب» عنوانی است برای ارائه بخش‌هایی از اندیشه سیاسی حکیمانه و سیره حکومتی امیرمؤمنان (علیه السلام) که برخاسته از قرآن کریم و سیره رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است. در این اثر علاوه بر تحولات عصر خلفا، به اندیشه‌های سیاسی و سیره حکومتی امیرمؤمنان (علیه السلام) نیز پرداخته است.

۷. التبيين في اصحاب امير المؤمنين (علیه السلام) و الرواة عنه: عبدالحسین شوشتری

این کتاب مشتمل بر چهار جلد است که جلد چهارم آن به فهرست مطالب کتاب اختصاص یافته است. مؤلف انگیزه خود را از تألیف این کتاب، مشارکت در سختی‌ها و بهره‌مندی از ثواب آثاری دانسته که گذشتگان درباره امیرمؤمنان (علیه السلام) و اصحاب آن حضرت نگاشته‌اند. محتوای کتاب مشتمل بر تعدادی از اصحاب و راویان حضرت است که اسامی اصحاب براساس حروف الفبا تنظیم شده است. بعد از حروف الفبا، اصحابی ذکر شده‌اند که شهرت آنان به کنیه یا لقب است. آخرین بخش کتاب متعلق به زنان صحاب و راویان زن از آن حضرت است.

ج) مهم‌ترین منابع تاریخ و سیره امیرالمؤمنین (علیه السلام)

تلاش بر این بوده است که در تدوین این متن از منابع اصلی و متنوعی بهره گرفته شود. چنان‌که قبلاً نیز اشاره رفت، علاوه بر نگارش‌های اختصاصی که درباره امیرمؤمنان (علیه السلام) وجود دارد، بخشی از کتاب‌هایی که به صورت عمومی درباره صحابه یا تاریخ اسلام و یا تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) نگاشته شده، تاحدودی به سیره و تاریخ زندگانی امیرمؤمنان (علیه السلام) نیز پرداخته‌اند. بنابراین، ذکر همه منابعی که درباره تاریخ و زندگانی حضرت است، در این نوشته امکان ندارد؛ از این رو، در این نوشته به ذکر بخش معدودی از منابع که به صورت تک‌نگاری درباره آن حضرت نوشته شده یا منابعی که بخشی مهمی از آن درباره حضرت است و یا کتاب‌هایی که به صورت ویژه اهمیت زیادی در تاریخ و سیره آن حضرت دارند، اشاره می‌شود. البته چنان‌که گفته شد، در حوزه‌های مختلف علوم، منابع به بخشی از سیره یا تاریخ آن حضرت پرداخته‌اند؛ برای نمونه؛ تواریخ عمومی، مانند السیره النبویه ابن هشام، مغازی واقدی، تاریخ یعقوبی، مروج الذهب؛ منابع تراجمی و صحابه‌نگاری، مانند أنساب الاشراف بلاذری، معرفة الصحابة ابونعیم، الاستیعاب ابن عبدالبر، اسد الغابة ابن اثیر و الاصابة ابن حجر؛ همچنین معرفة الرجال کشی و یا منابع حدیثی از شیعه، مانند قرب الاسناد حمیری، الکافی کلینی، استبصار، تهذیب، وسائل الشیعة و صدها کتاب حدیثی دیگر از اهل سنت، مانند دو رساله «اثبات امامة امیرالمؤمنین (علیه السلام)» و «فضل هاشم علی عبدشمس» از جاحظ و یا کتاب شواهد التنزیل و تصحیح رد الشمس از حاکم حسکانی و یا مناقب خوارزمی و صدها کتاب دیگر که فضائل امیرمؤمنان (علیه السلام) در آنها آمده است و همچنین صدها پایان‌نامه مطالب معتابیهی درباره امیرمؤمنان (علیه السلام) دارند که پرداختن به آنها علاوه بر تکراری که در معرفی این منابع وجود دارد، با اهداف آموزشی این نوشته نیز ناهمخوان می‌باشد؛ از این رو، در بخش معرفی منابع، علاوه بر ذکر منابع مهم، تنها به برخی از منابعی که در این نوشته از آنها استفاده شده است اشاره می‌شود.

۱. نهج البلاغة: سیدرضی (م. ۴۰۴ ق)

از مهم‌ترین منابع مربوط به حوادث دوران خلافت امیرمؤمنان (علیه السلام) کتاب شریف نهج البلاغة است. نهج البلاغة توسط سیدرضی (م. ۴۰۴) از شاگردان ممتاز شیخ مفید جمع‌آوری شد. سیدرضی با توجه به شخصیت ادبی خود سخنانی که جنبه‌های ادبی این کتاب شامل خطبه‌ها،

نامه‌ها و کلمات قصار آن حضرت است. شرح‌های فراوانی بر نهج البلاغه نوشته شده است که مهم‌ترین آنها، مجموعه سه جلدی منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه نوشته قطب‌الدین راوندی (م. ۵۷۳) است. پس از آن، شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید (م. ۶۵۶) است. این شرح در بیست مجلد و حاوی اطلاعات فراوان تاریخی از زندگانی آن حضرت است. بخشی از اهمیت کتاب شرح ابن ابی‌الحدید در این است که او از مآخذ و منابعی استفاده کرده که امروزه در دسترس نیست و اگر این شرح نبود، بازسازی اسناد و متون برخی از منابع مهم تاریخی با دشواری‌های زیادی روبه‌رو می‌شد. البته شروح مهم دیگری نیز بر نهج البلاغه نوشته شده که از مهم‌ترین آنها شرح ابن میثم بحرانی است و اندکی بعد از شرح ابن ابی‌الحدید نوشته شده و به عطاءملک جوینی، دانشمند عصر مغول، هدیه شده است. مهم‌تر از همه، نهج البلاغه بازتاب اندیشه‌های ناب و نورانی امیرمؤمنان (علیه السلام) در حوزه‌های مختلف دینی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... است که با بیانی قاطع و رسا در اختیار ما قرار گرفته است.

۲. الغارات: نوشته ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی کوفی (م. ۲۸۳)

ثقفی چنان‌که که از انتسابش پیدا است از اهل طائف و ساکن کوفه بود. وی ابتدا زیدی بود و سپس به شیعه دوازده‌امامی تغییر مذهب داد و برای قرائت کتاب المعرفة خود به اصفهان آمد و در همان‌جا از دنیا رفت.^۱ آگاهی زیادی از ثقفی نداریم، ولی وی دارای آثار و تکی‌نگاری‌های زیادی بوده که مهم‌ترین آثار برجای‌مانده او، کتاب الغارات است. این کتاب در دو نسخه متفاوت توسط دو نفر از دانشمندان شیعه، «مرحوم ارموی» و «عبدالزهر خطیب»^۲ تحقیق و تصحیح شده و دارای چندین ترجمه است که قدیمی‌ترین ترجمه‌ها از آیت‌الله محمدباقر کمره‌ای و پس از آن ترجمه جدید و خلاصه از عبدالمحمد آیتی است. الغارات منبع بسیار مهمی برای حوادث مربوط به بعد از حکمیت و اواخر دوران حکومت حضرت علی (علیه السلام) است و منابع بعدی از این کتاب بسیار بهره‌برده‌اند. محتوای کتاب بیشتر در مورد مشکلات اواخر حکومت حضرت و علل بروز این مشکلات است. غارتگری‌های معاویه در قلمرو

۱. نجاشی، رجال، ص ۱۷. برای شرح حال ابراهیم ثقفی و آگاهی از نسخه‌های کتاب الغارات، بنگرید: به مقدمه کتاب الغارات که مرحوم ارموی شرح حال مفصلی برای ثقفی نوشته است.

۲. جهت اطلاع بیشتر از نحوه تصحیح این کتاب، بنگرید: الغارات، مقدمه مصحح.

حکومت آن حضرت، پیوستن اشراف به معاویه و عدم همراهی مردم کوفه با آن حضرت، نامه‌هایی که بین امام و معاویه رد و بدل شده، خطبه‌ها و سخنان حضرت^۱ و اطلاعاتی در مورد یاران و برخی والیان و فضائل آن حضرت، از مهم‌ترین مطالب این کتاب است.^۲ دانشمندان دیگری مانند ابومخنف لوطین یحیی ازدی (م. ۱۵۱)؛^۳ معمر بن مثنی (۱۱۴-۲۱۰)،^۴ مدائنی (۱۳۵-۲۲۵)،^۵ نصر بن مزاحم منقری (م. ۶) نیز کتاب‌هایی با عنوان الغارات داشته‌اند.^۷ از دیگر آثار ثقفی کتاب المعرفة است که در باب مناقب و مثالب است و وقتی اجازه نقل آن را در کوفه به وی ندادند، آن را در اصفهان که همه سنی بودند، منتشر کرد.

۳. الجمل و النصرة لسيد العترة في حرب البصرة: شيخ مفيد (م. ۴۱۳)

جنگ جمل نخستین درگیری بین دو گروه از مسلمانان بود؛ از این رو، موضوع و احکام این جنگ از طرفی، از آن جهت که میان دو گروه از مسلمانان بود و از طرف دیگر، خروج بر ضد امام و خلیفه محسوب می‌شد، برای مذاهب اسلامی اهمیت زیادی دارد و از موضوعات جنجالی و بحث‌برانگیز بین فرق اسلامی به شمار می‌رود؛ به طوری که مورخان اسلامی در گزارش واقعه جمل کم و بیش از مجادلات کلامی رایج بین فرق اسلامی بی‌تأثیر نبوده‌اند. اهمیت و حساسیت جنگ جمل سبب تألیف کتاب‌های زیادی با عنوان جمل شده است؛^۸ گرچه گزارش‌های کمتری از آن کتاب‌ها برجا مانده است. حتی سیف بن عمر کذاب نیز کتابی با عنوان الجمل و مسیر عائشة و علی^۹ داشته که از بین رفته است، اما اکثر مطالب آن را طبری در تاریخ خود آورده که با توجه به آن و دیگر کتب، کتاب وی با عنوان الفتنة وقعة الجمل بازسازی و توسط احمد

۱. ثقفی، الغارات، ج ۲، ص ۴۲۳ و ۵۱۱.

۲. برای آگاهی از محتوای کتاب الغارات، بنگرید: بیات، کتاب ماه دین، ش ۳۷، سال ۱۳۷۹ ص ۲۶.

۳. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۳۶.

۴. همان، ص ۷۹.

۵. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغة، ج ۶، ص ۲۱۵.

۶. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۳۶؛ نجاشی، رجال، ص ۳۲۰.

۷. بنگرید: کحاله، معجم المؤلفین، ج ۱۳، ص ۹۲.

۸. طوسی، الفهرست، ص ۱۷۵؛ ابن ابی الحدید، ج ۶، ص ۲۱۹.

۹. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۳۷.

راتب عرموش به طور مستقل منتشر شده است.^۱ کتاب الجمل شیخ مفید تنها کتاب کامل و نزدیک ترین کتاب به واقعه جمل است که به دست ما رسیده است. شیخ مفید (رحمه الله) گزارش کاملی از جنگ جمل را در این کتاب جمع کرده است. این کتاب در دو بخش اصلی تنظیم شده است. بخش نخست، ضمن معرفی طرفین درگیر در نبرد جمل، نگاه های کلامی مذاهب اسلامی به واقعه جمل را طرح کرده و به اثبات حقانیت امیرمؤمنان (علیه السلام) پرداخته است. بخش دوم کتاب، تاریخ جنگ جمل است. در بخش دوم، واقعه جمل به عنوان یک مقوله تاریخی با حوادث ریز آن گزارش شده است. این کتاب توسط سیدعلی میرشریفی تحقیق و تصحیح شده است.

۴. وقعه صفین: نصر بن مزاحم منقری (م. ۲۱۲)

نصر بن مزاحم از مورخان نامور^۲ و مورد اعتماد شیعه^۳ است. وی باینکه آثار دیگری مانند جمل، غارات و مناقب امیرمؤمنان (علیه السلام)^۴ داشته، تنها کتاب وقعه صفین او باقی مانده است. این کتاب از معدود منابع کهن و مهم باقی مانده در ایام حکومت امیرمؤمنان (علیه السلام) است که علاوه بر گزارش دقیق نبرد صفین (سال ۳۷)، از دیگر حوادث عصر خلافت آن حضرت نیز اخبار زیادی را مانند ورود امام (علیه السلام) به کوفه، تبادل سفرا و نامه ها بین آن حضرت و معاویه، خطبه های امام (علیه السلام)، مقدمات نبرد و در نهایت وقایع مرتبط با جنگ صفین را ارائه کرده است. از مباحث مهم این کتاب بعد از گزارش واقعه صفین و حواشی مربوط به این نبرد، داستان حکمت و آثار و پیامدهای آن و مسائل مربوط به خوارج است.^۵ هشام کلبی و ابومخنف از مهم ترین راویان منقری در کتاب وقعه صفین است. کتاب وقعه صفین را پرویز اتابکی با عنوان پیکار صفین ترجمه کرده است. از مهم ترین منابع این کتاب، وقعه صفین عمر بن سعد است.^۶ منقری در نقل وقایع سند گزارش را هم آورده است که این را می توان از امتیازات دیگر این کتاب شمرد.

۱. از مهم ترین کتاب های کهن درباره جمل، کتاب وقعه الجمل محمد بن دینار الغلابی البصری (م. ۲۹۸) است در سال ۱۹۰۷ میلادی با تحقیق محمد حسن آل یاسین در بغداد شد.
۲. بغدادی، خطیب، تاریخ بغداد، ج ۱۳، ص ۲۸۴؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۳، ص ۵۴۶.
۳. نجاشی، رجال، ص ۴۲۷. البته برخی مانند تستری وی را شیعه زیدی دانسته اند (بنگرید: ج ۱۰، ص ۳۵۸).
۴. ندیم، الفهرست، ص ۱۰۶. نجاشی، رجال، ص ۴۲۸؛ طوسی، الفهرست، ص ۲۵۵.
۵. جهت آگاهی بیشتر، بنگرید: مقدمه کتاب وقعه صفین.
۶. برای آگاهی از منابع کتاب وقعه صفین، بنگرید: جعفریان، آئینه پژوهش، مهر و آبان ۱۳۸۲، ش ۸۲.

۵. الطبقات الکبری: محمد بن سعد (م. ۲۳۰)

ابن سعد سیره‌نویس و مورخ بغدادی، مشهور به کاتب واقدی است. مهم‌ترین کتاب او الطبقات الکبری است. ابن سعد با اینکه شرح حال رسول خدا ﷺ را به طور مفصل نوشته و موارد جزئی از زندگانی آن حضرت را گزارش کرده است، اما از توقف رسول خدا ﷺ در غدیر سخنی به میان نیاورده است. تمام تلاش ابن سعد بر این بوده است که گزارش‌های تاریخی مربوط به حوادث صدر اسلام را با تمایلات و علاقه‌مندی‌های اهل سنت گزارش کند. کتاب طبقات شرح حال نامنظم و جامع از اصحاب و شخصیت‌های مهم زمان رسول خدا ﷺ است. او به شرح حال پنج امام نخست شیعه و همچنین شرح حال حضرت زهرا (علیها السلام) پرداخته است. ابن سعد در سه جای طبقات به مناسبت‌های مختلف ابعادی از تاریخ زندگی امیر مؤمنان (علیه السلام) را گزارش کرده است. نخستین بار از آن حضرت در طبقه نخست مهاجران بدری و حدود بیست صفحه و مشتمل بر هشتاد خبر ذکر کرده است.^۱ این اخبار، احوال شخصی و خانوادگی حضرت، مانند نام والدین، قیافه، لباس، تعداد فرزندان و نام‌های آنان، و منزلت آن حضرت نزد رسول خدا ﷺ مانند اسلام امیر مؤمنان (علیه السلام)، حدیث منزلت، و حیات سیاسی آن حضرت همچون بیعت با او و جنگ‌ها و نهایت شهادت حضرت را شامل می‌شود. ابن سعد در گزارش‌های خود از هرگونه خبری که حاکی از اختلافات آن حضرت با خلفا باشد پرهیز کرده است، اما در آخرین جملات خود شعری را درباره حضرت علی (علیه السلام) نقل کرده است که حاکی از خوش‌حالی عایشه از شهادت امیر مؤمنان (علیه السلام) است.^۲ همچنین در جلد دوم^۳ از آن حضرت در شمار مفتیان مدینه از اصحاب رسول خدا ﷺ که در مدینه فتوا می‌دادند، یاد کرده است و شانزده خبر را به آن حضرت اختصاص داده که بیشتر این اخبار در شئون علمی و قدرت قضایی آن حضرت است. مورد سوم: در ذیل عنوان صحابه‌ای که در کوفه ساکن شدند از آن حضرت نام برده و بسیار کوتاه به تولد، والدین و شهادت آن حضرت در کمتر از دو خط اشاره کرده است.^۴ البته پرواضح است که اخبار ابن سعد درباره حضرت علی (علیه السلام) منحصر در این سه مورد نیست و به‌طور حتم در بیش

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، از ص ۱۳ تا ۲۹.

۲. همان، ج ۳، ص ۲۹.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۵۷.

۴. همان، ج ۲، ص ۹۱.

از هزار خبر در مناسبت‌های مختلف درباره آن حضرت خبر نقل کرده است که قریب ۶۰۰ خبر در تاریخ زندگانی و بیش از ۴۰۰ خبر در احوال شخصی، شئون علمی و ابعاد اجتماعی و اخلاقی و حیات سیاسی حضرت است.^۱ در این نوشته نیز در جاهای مختلف از آن اخبار استفاده شده است.

۶. خصائص امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب: ابو عبد الرحمن احمد بن شعیب نسائی (م. ۳۰۳)

وی شافعی و از راویان موثق و مورد اعتماد اهل سنت است. از او به عنوان سرآمد محدثان عصر خویش یاد شده است.^۲ دو کتاب مسند امام علی (علیه السلام) و خصائص امیر مؤمنان (علیه السلام) از مهم‌ترین آثار او درباره فضائل امیر مؤمنان (علیه السلام) است.^۳ نسائی در کتاب خصائص ۱۹۴ منقبت از مناقب امیر مؤمنان (علیه السلام) را با اسنادی خوب و معتبر جمع‌آوری کرده است. این کتاب را می‌توان کامل‌ترین کتابی دانست که در فضائل امام علی (علیه السلام) با اسناد قابل قبول گردآوری شده است. نسائی با اینکه به طور مفصل به زندگانی حضرت پرداخته، اما به علت حساسیت موضوع جنگ جمل، مانند سایر نویسندگان اهل سنت از پرداختن به آن پرهیز کرده است. نسائی انگیزه خود را از تألیف کتاب خصائص، دفاع از امیر مؤمنان (علیه السلام) در مقابل بدگویی مردم شام از آن حضرت بیان کرده است و جان خود را نیز در همین راه از دست داده است.^۴

۱. نسخه کامل این کتاب با عنوان کتاب الطبقات الکبیر در مصر در سال ۱۴۲۱ چاپ شد که شرح حال صغار صحابه مانند امام حسن و امام حسین (علیه السلام) نیز در آن به طور کامل آمده است.

۲. ابن سعد، الطبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۱۴.

۳. احمد بن حنبل کتابی با عنوان فضائل الصحابة در منقبت صحابه دارد که عبدالعزیز طباطبائی ضمن تحقیق این کتاب، بخش مربوط به حضرت علی (علیه السلام) را در یک جلد مستقل با عنوان «فضائل امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (علیه السلام)» منتشر کرده است. همچنین جلد دوم أنساب الاشراف بلاذری، تحقیق مرحوم محمودی و جلد ۴۲ تاریخ دمشق ابن عساکر در شرح حال امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) است.

۴. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۴، ص ۱۳۳.

۷. الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد: محمدبن محمدبن نعمان معروف به شیخ مفید (م. ۴۱۳)

یکی از مهم‌ترین و کهن‌ترین منابع تاریخی و روایی شیعه در شرح حال ائمه علیهم‌السلام کتاب ارشاد شیخ مفید است. این کتاب در اوج شهرت علمی شیخ مفید (سال ۴۱۱ هجری)^۱ و به درخواست شخصی که نام او ذکر نشده است،^۲ به نگارش درآمده است. کتاب ارشاد در دو مجلد است^۳ که جلد نخست آن درباره تاریخ زندگانی و سیره امیرمؤمنان علیه‌السلام و مسائلی پیرامون امامت، فضائل، مناقب، جهاد، فرزندان و... آن حضرت است. شیخ مفید از بزرگ‌ترین علمای امامیه در فقه و کلام و تاریخ در اوایل قرن پنجم است. وی در مناظرات و مجاب کردن مخالفان بسیار توانا بود. سیدمرتضی و برادرش سیدرضی از شاگردان او بودند. شیخ مفید آثار زیادی در فقه و کلام و تاریخ از خود بر جای گذاشت که مجموعه مصنفات او امروزه در پانزده جلد به چاپ رسیده است. کتاب ارشاد مستند بسیاری از منابع بعدی در شرح زندگانی ائمه علیهم‌السلام قرار گرفته است. برخی منابع سنی مانند تذکرة الخواص ابن جوزی، الفصول المهمة ابن صباغ مالکی و کفایة الطالب گنجی شافعی که بسیار محدود از منابع شیعی استفاده کرده‌اند از ارشاد شیخ مفید به‌وفور بهره برده‌اند. کتاب ارشاد علاوه بر توجه به باورهای شیعی و ذکر بسیاری از خوارق عادات و حوادث فراتاریخی نسبت به ائمه علیهم‌السلام، به بیان حوادث به‌عنوان یک مقوله تاریخی نیز پرداخته و در ذکر حوادث سند واقعه را نیز ذکر کرده که این به اهمیت کتاب افزوده است. به‌طور طبیعی شخصیت کلامی و عقل‌گرایی شیخ مفید در گزینش مطالب فراتاریخی نسبت به ائمه علیهم‌السلام مؤثر بوده است؛ ازاین‌رو، بیشتر مسائل ماورائی و خارق‌العاده‌ای که وی تحت عنوان معجزات آورده، قابل‌پذیرش است؛ به‌ویژه که بیشترین حجم این مسائل ماورائی و خوارق عادات در مورد علم امام علیه‌السلام است و کمتر آنان را از بعد تاریخی خارج می‌کند. در واقع، شیخ مفید تاریخ علمی را وسیله‌ای برای اثبات دیدگاه‌های شیعه در برابر معتزله و عثمانیه قرار داده است. مهم‌ترین روش شیخ مفید در کتاب الارشاد، روش تلفیق بین مکتب تاریخی و دانش

۱. طباطبائی، «حیة الشیخ المفید و مصنفاته»، المقالات و الرسائل، ش ۱، قسم الثانی، ص ۱۹۷.

۲. بنگرید: مفید، الارشاد، ج ۱، ص ۴: «ما سألت أیدک الله إثباته من أسماء أئمة الهدی علیهم‌السلام و تاریخ أعمارهم...».

۳. بنگرید: مفید، الارشاد، تحقیق مؤسسة آل‌البیت، چاپ بیروت.

کلام است که از ابداعات شیخ مفید محسوب می‌شود. کتاب ارشاد توسط آقای رسولی محلاتی ترجمه و همراه متن عربی آن در دو جلد به چاپ رسیده است؛ علاوه بر ارشاد در کتاب الفصول المختارة نیز مطالب مهمی درباره ائمه (علیهم السلام) آورده است. کتاب ارشاد در قرون بعدی در شرح زندگانی ائمه اطهار (علیهم السلام) مورد توجه و استفاده عالمان شیعه و سنی واقع شده است.^۱

۸. خصائص الأئمة (علیهم السلام): ابوالحسن محمد بن حسین بن موسی موسوی مشهور به سیدرضی (م. ۴۰۶)

همان‌طوری که از عنوان کتاب برمی‌آید، عنوان مربوط به همه ائمه (علیهم السلام) است، اما محتوای کتاب تنها در شرح حال، زندگانی و سخنان امیرالمؤمنین (علیه السلام) است. سیدرضی روایات مربوط به خصائص، معجزات، علم آن حضرت به تنزیل قرآن کریم، جنگ‌های حضرت، سخنان رسول خدا (صلی الله علیه و آله) درباره آن حضرت و برخی وصایای آن حضرت را در این کتاب گرد آورده است. این کتاب مورد توجه و مستند بسیاری از منابع بعد از خود قرار گرفته است. به‌ظاهر، نگارش این کتاب انگیزه جمع‌آوری کتاب شریف نهج البلاغة در سیدرضی شده و پرداختن به آن موجب شده است که فرصت پرداختن به سایر ائمه (علیهم السلام) را از دست بدهد و کتاب خصائص منحصر در شرح حال حضرت علی (علیه السلام) باقی بماند. کتاب الشافی سیدمرتضی برادر سیدرضی نیز اطلاعات بسیار ارزنده‌ای درباره امیرمؤمنان دارد. این کتاب برای شیعه در دفاع از امامت از چنان اهمیتی برخوردار است که دو نفر از بزرگان شیعه، محمد بن حسن طوسی (م. ۴۶۰) و ابوالصلاح حلبی (م. ۴۴۷) آن را تلخیص کرده‌اند. اصل کتاب الشافی و به‌تبع، تلخیص و تقریب آن صبغة کلامی دارند، اما اطلاعات تاریخی فراوانی درباره حضرت در آنها نهفته است.

۹. مناقب الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (علیه السلام): محمد بن سلیمان کوفی

یکی از مهم‌ترین سبک‌های نگارش درباره ائمه معصومان (علیهم السلام) مناقب نگاری است. تعداد پرشماری از آثار مربوط به امامان شیعه از قرون نخستین به سبک مناقبی نوشته شده است؛ سبک مناقب درصدد اثبات امامت ائمه (علیهم السلام) از طریق نقل فضائل و مناقب و کرامات و معجزات

۱. صفری فروشانی، «الارشاد و تاریخ‌نگاری زندگانی ائمه علیهم السلام»، مجله شیعه‌شناسی، تابستان ۱۳۸۷، ش ۲۲، ص ۳۷-۷۶.

اهل بیت علیهم السلام است. مناقب آل ابی طالب، ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸)؛ مناقب علی ابن مغازلی (م. ۴۸۳)، الدر النظیم فی مناقب ائمة اللہامیم (م. قرن هفتم) و ده ها کتاب مناقبی دیگر از این باب است. در کتاب مناقب کوفی بیش از سه هزار حدیث مسند در فضائل حضرت علی علیه السلام نقل شده است. نقل فضائل با «باب ما نزل من القرآن فی علی و سائر اهل البيت علیهم السلام» آغاز شده است. علاوه بر ذکر فضائل حضرت علی علیه السلام، بخشی از فضائل حضرت صدیقه طاهره علیها السلام و حسنین علیهم السلام نیز در کتاب آمده است. بنابر تاریخی که در متن اشاره شده است، به ظاهر تاریخ تألیف کتاب سال ۳۰۰ هجری بوده است. این کتاب توسط محمدباقر محمودی تحقیق و تصحیح شده است.^۱ علاوه بر موارد فوق، تک نگاری هایی مانند کتاب مناقب علی بن ابی طالب نوشته ابن مردویه اصفهانی (م. ۴۱۰)، کتاب الرسالة العلویة فی فضل امیر المؤمنین علی سائر البریة سوی سیدنا رسول الله صلی الله علیه و آله تألیف ابوالفتح کراچکی (۴۴۹ ق)، مولد امیر المؤمنین نوشته ابوالعلاء الهمدانی، مقتل امیر المؤمنین علیه السلام اثر ابن ابی الدنيا، الخصائص العلویة از نظری (م. ۵۵۰)، کفایة الطالب فی مناقب علی بن ابی طالب اثر گنجی شافعی (۶۵۸)، سه کتاب ما نزل من القرآن فی امیر المؤمنین و الخصائص فی فضل علی و حدیث الطیر از ابونعیم اصفهانی، خصائص امیر المؤمنین نسائی که ۱۹۴ حدیث منحصر به فرد در ویژگی های حضرت علی علیه السلام را گردآوری کرده، سه کتاب رد الشمس و الاربعون فی مناقب النبی الامین و وصیه امیر المؤمنین، فضائل امیر المؤمنین معروف به مناقب از ابن شهر آشوب، جواهر المطالب فی مناقب علی بن ابی طالب تألیف شمس الدین باعونی دمشقی (۷۸۰-۸۷۱)، اسنی المطالب فی مناقب علی بن ابی طالب اثر شمس الدین ابوالخیر محمد بن محمد معروف به ابن جزری شافعی (۷۵۱-۸۳۳ ق)، از جمله کتاب هایی هستند که به صورت مستقل درباره مناقب امیر مؤمنان علیه السلام به خامه نگارش مزین شده اند.

علاوه بر منابع کهن، تحقیقات فراوانی در عصر حاضر در حوزه های مختلف زندگی آن حضرت به صورت تک نگاری انجام شده است که ذکر همه آنها از حوصله این نوشته خارج است، گرچه به برخی موسوعه هایی که به آن حضرت اختصاص داده شده در ادامه اشاره مختصری خواهد شد.

۱. برای آگاهی بیشتر، بنگرید: مقدمه محقق و مصحح کتاب مناقب.

۱۰. عیون المعجزات: حسین بن عبدالوهاب (قرن پنجم هجری)

نویسنده کتاب شهرت زیادی ندارد و با وجود آنکه مؤلف از محدثان قرن پنجم هجری بوده و اثر از قدمت برخوردار است، اثر او تا قرن دوازدهم شناخته شده نبوده است. در مواردی نیز کتاب به اشتباه به سیدمرتضی نسبت داده شده است. ظاهراً نخستین بار مرحوم مجلسی در بحار الأنوار از این کتاب استفاده کرده و بعد از او منابع معجزه‌نگاری نیز از آن نقل کرده‌اند؛ مرحوم نوری در خاتمة المستدرک بسیار از آن بهره برده است. کتاب در بیان روایات معجزه و کرامات، از منابع معتبر و غیرمعتبر بهره برده و گاه مطالبی غلوآمیز را بدون ذکر سند روایات نقل کرده است. از مصادر کتاب عیون المعجزات، کتاب الأنوار فی تاریخ الأئمة ابوعلی بن همام است. کتاب درباره معجزات و کرامات ائمه اطهار (علیهم السلام) است و روایات کرامات ائمه به ترتیب هر امام نقل شده است، گرچه قریب یک‌سوم کتاب درباره معجزات امیر مؤمنان (علیه السلام) است.

۱۱. نوادر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة (علیهم السلام): محمد بن جریر بن رستم طبری (قرن پنجم)

نویسنده از محدثان و فقیهان قرن پنجم هجری و هم‌عصر سیدمرتضی و سیدرضی است، اما شهرت او به اندازه آن دو نیست. این کتاب با اینکه از قدمت نسبتاً خوبی برخوردار است، اما تا قرن دوازدهم معروف نبوده است. محقق کتاب به نام محمد اُسدی گوید: احادیث و معجزاتی که در این کتاب آمده در کتاب دلایل ایشان و حتی در مصادر قبل از آن در زمان مؤلف یافت نمی‌شود، اما برخی از این اخبار معجزات در منابع بعدی دیده می‌شود. محقق کتاب در مقدمه خود ضمن تعریف معجزه و فرق آن با سحر و سایر خوارق عادات، تقسیم‌بندی سودمندی نیز درباره معجزات انجام داده است.^۱ کتاب چنان‌که از عنوان آن مشخص است، درباره معجزات و کرامات ائمه اطهار (علیهم السلام) است و کرامات ائمه به ترتیب هر امام نقل شده است.^۲ در مواردی نیز این کتاب به اشتباه به سیدمرتضی نسبت داده شده است.^۳ ظاهراً نخستین بار مرحوم مجلسی در بحار الأنوار از این کتاب استفاده کرده و بعد از او منابع معجزه‌نگاری نیز از آن نقل کرده‌اند.

۱. طبری، نوادر المعجزات، ص ۱۰-۲۰.

۲. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ترجمه مؤلف، ص ۳.

۳. طبری، المسترشد، ص ۳۲.

محدث نوری در خاتمة المستدرک از آن بسیار بهره برده است.^۱ مؤلف کتاب در بیان روایات معجزه و کرامات، از منابع معتبر و غیرمعتبر بهره برده و گاه مطالبی غلوآمیز را بدون ذکر سند نقل کرده است.^۲ از مصادر کتاب عیون المعجزات، کتاب الأنوار فی تاریخ الأئمة الاطهار ابوعلی محمدبن همام است.^۳

شیوه نقل معجزات، روایی است و مؤلف سعی کرده است تمام اسناد را در ذکر اخبار معجزه نقل کند.^۴ اول کتاب با ذکر فضائل و معجزات امیرالمؤمنین (علیه السلام) شروع شده و سپس به ترتیب به ذکر فضائل و مناقب حضرت صدیقه طاهره (علیها السلام) و ائمه از فرزندان آن حضرت پرداخته است.

مؤلف انگیزه خود را از تألیف این کتاب، انکار معجزات ائمه (علیهم السلام) از سوی منکران دانسته و گفته است عده‌ای معجزات ائمه (علیهم السلام) را انکار کردند، وقتی این وضع را مشاهده کردم، بر آن شدم که آنچه را ائمه از معجزات الهی و اقامه دلایل و براهین اظهار داشته‌اند، از آنچه که شنیده و خوانده بودم در کتابی تحت عنوان ذکر براهین و معجزات آنان جمع‌آوری نمایم تا حفظ و رساندن آن احادیث عجیبه بر مردم آسان گردد.^۵

علاوه بر کتب فوق، منابع دیگر مانند کتاب زهر الآداب و ثمره الالباب از ابوسعحاق ابراهیم بن علی حصری (م. ۴۵۳) از منابع مهم درباره اهل بیت است. حصری در فضای شیعی اوایل دولت فاطمیان در مغرب پرورش یافت. این کتاب حاوی اطلاعات مفیدی درباره حضرت علی (علیه السلام) و سایر ائمه و زید و قیام‌های بعد زید است. مؤلف نیز انگیزه خود را از تألیف این کتاب انکار معجزات ائمه توسط منکران دانسته است.

۱. نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۴، ص ۲۰۶.

۲. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ترجمه مؤلف، ص ۳.

۳. اسکافی، التمهیص، ص ۱۷.

۴. طبری، نوادر المعجزات، ص ۸۰.

۵. «أنکروا معجزات الأئمة فی شریعة نبینا ﷺ خصوصاً لثلاث یطالب أحدهم بإقامة المعجزات... فلمّا وجدت ذلك کذلک، حاولت أن أؤلف ممّا أظهره من المعجزات».

۱۲. روضة الواعظین و بصیرة المتعظین: محمد بن حسن بن علی معروف به فتال نیشابوری (م. ۵۰۸)

نیشابوری از جمله علمای بزرگ امامیه و کتاب وی روضه از کتاب‌های گران‌سنگ و مشهور است و مانند کتاب ارشاد شیخ مفید از منابع اصلی درباره زندگانی ائمه (علیهم‌السلام) بوده و حاوی مجموعه گسترده‌ای از فضائل، مناقب، مواعظ، اخلاقیات و تاریخ ایشان است. این کتاب مانند آمالی به صورت مجلس مجلس بوده و در ۹۷ مجلس تنظیم شده است، مجلس هفتم تاسی و یکم شرح حال و مناقب ائمه اطهار (علیهم‌السلام) است. مجلس هفتم تا دوازدهم که قریب به نصف مجلد اول این کتاب است، به امیرمؤمنان (علیه السلام) اختصاص داده شده است. گرچه مجالس دیگر نیز از ذکر مطالبی درباره حضرت علی (علیه السلام) خالی نیست. مؤلف در مقدمه کتاب به انگیزه خود در تألیف کتاب اشاره کرده است.^۱

۱۳. اعلام الوری باعلام الهدی: فضل بن حسن طبرسی (م. ۵۴۸)

صاحب کتاب اعلام الوری یکی از مهم‌ترین تفاسیر قرآن به نام مجمع البیان را نیز به نام خود دارد و از علمای بنام و معتدل شیعه است. کتاب اعلام الوری از منابع مهم تاریخ ائمه معصومین (علیهم‌السلام) است. طبرسی در این کتاب از منابع سنی مانند صحیح بخاری، صحیح مسلم، مستدرک حاکم، دلائل النبوة ابوبکر بیهقی، کتاب المعرفة ابو عبد الله بن منده، شرف المصطفی ابوسعید خراگوشی، مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی، عیون الأخبار ابن قتیبه استفاده کرده است و در مواردی نیز طریق خود را به این کتاب‌ها نام برده است. طبرسی کتابش را در چهار بخش تنظیم کرده است: بخش نخست درباره رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم)، بخش دوم درباره حضرت علی (علیه السلام)، بخش سوم در زندگانی سایر ائمه تا امام حسن عسکری (علیه السلام) و بخش چهارم نیز درباره حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه) است. اندیشه‌های کلامی طبرسی نقش زیادی در تاریخ‌نگاری او و تبیین گزاره‌های تاریخی داشته است و ذکر بسیاری از گزاره‌های تاریخی برای اثبات باورهای کلامی یا بهره‌گیری از آنها بوده است. در زمان تألیف این کتاب حکومت در بیشتر نقاط در اختیار اهل سنت (سلاجقه) بوده و همین اقتضای زمانی در تعدیل گرایش مذهبی در این کتاب تأثیر داشته

۱. فتال نیشابوری، روضة الواعظین، ج ۱، ص ۲۹.